

"Поглиблювати комуністичний вплив на жінок, широко залучати їх до роботи в радянських, профспілкових структурах, виявляти і мобілізувати ідейний спротив побутовому гнобленню трудящої жінки. Охорону праці і материнства, соціальний захист жінок проводити на противагу надзвичайній експлуатації, характерній приватним і кустарним підприємствам".³⁰ Окремим рядком у планах прописувалась обов'язковість перевірки всіх жінорганізацій і жінвідділів до планування роботи.³¹ Організацію соціальної роботи з жіноцтвом, як бачимо, планувалось проводити чисто партійними методами. В їх основі були обов'язковість виконання, » постійний контроль і підпорядкованість центру, строго визначена підзвітність, періодична перевірка особового складу жінвідділів і посилення їх партійними кадрами. До речі, ця проблема була постійною для жінвідділів. Показовим є той факт, що навіть з 75 курсанток перших Всеукраїнських курсів по роботі серед жінок успішно склали випускні іспити тільки 56 осіб, а тому знов була потрібна допомога парткомів для посилки жіноргів на місця³².

Партія втягувала в соціалістичне будівництво всі категорії жіноцтва за допомогою чіткої організації, в якій жінорги виконували свою роль "привідних ременів". Це був всепроникаючий, наскрізний вплив партії, втрата якого була б неприпустимою. А небезпека така з'явилась влітку 1921 р. у зв'язку з переходом до непу і помилковим розумінням місцевими парткомаами резолюції X партз'їзду про включення жінвідділів до загальної мережі агітаційних відділів з метою проведення роз'яснювальної роботи щодо сутності непу. Почались партдискусії про ліквідацію жінвідділів і навіть практичні кроки по злиттю їх з агітвідділами. Рішення партії, яке знайшло відбиток у резолюції ІУ Всеукраїнської наради завідуючих жінвідділами, було коротким і однозначним: дискусіям покласти край, не ліквідувати жінвідділи, а посилити їх роботу, заходи жінвідділів максимально ув'язувати з роботою загальнопартійною, зберегти досвід практичної агітації, накопичений жінвідділами, розвантажити жінвідділи від усіх інших функцій, крім чисто жіночих³³

Отже, і в розумінні сутності соціальної, роботи з названими категоріями населення, і в її організації протягом 20-х років партія нічим не поступилась.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.100; Спр.347. - Арк.10; 2.ЦДАГО. - Ф.1.-0п.20. - Спр.346. - Арк.1; 3.ЦДАГО. - Ф.1 Оп.20. - Спр.347 - Арк.2; 4.Там само; 5.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.43; 6.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.20. - Спр.348. - Арк.19; 7.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.29,30,51,51А; 8.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.48.52; 9.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.53; Ю.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.43; П.ЦДАГО. - Ф.1. -0п.20. - Спр.346. - Арк.12; 12.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.64; 13.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.20. - Спр.822. -Арк.21; 14.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1860. - Арк.50; 15.Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) - Ф.П.31. - Оп.1. - Спр.58. - Арк.1,22,35; 16.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.350. - Арк.63; ДАВО - Ф.П.31.-Оп.1.-Спр.222. - Арк.7.8; Спр.223. - Арк.26; 17.ДАВО. - Ф.П.-31. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.27-2; 18.ДАВО. - Ф.П.29.-Оп.1. - Спр.452. - Арк.103-104; Спр.633. - Арк.40; 19.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.,20. - Спр.346. - Арк.5; 20.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.63; 21.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.25; 22.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20.-Спр.346. - Арк.61; 23.ДАВО. - Ф.П.29. - Оп.1. - Спр.550. - Арк.21; Ф.П.31. - Оп.1. - Спр.223. - Арк.61; Спр.224. -Арк.16; 24.ДАВО. - Ф.П. - 29. - Оп.1. - Спр.549. - Арк.56; 25.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.816. - Арк.2; Спр.347. - Арк.50,54А; 26.ЦДАГО. - Ф.1.- Оп.20. - Спр.346. - Арк.100-107; Спр.824. - Арк.15; 27.ЦДАГО. - Ф.1.-0п.20. - Спр.346. - Арк.63; 28.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.348. - Арк.8; Спр.350. - Арк.16; 29.ЦДАГО. - Ф.1.-Оп.20. - Спр.348, - Арк.6; 30.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.100; 31.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20. - Спр.346. - Арк.107; 32.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20. - Спр.348. - Арк.10; 33.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20. - Спр.816, - Арк.1-3.

С.Л. Трухманова

ВПЛИВ ЗАЙНЯТОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ НА ТИП ОКРУЖНОГО МІСТА 20-Х - ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

НЕП як нова модель господарювання розгортався впродовж 20-х рр. Це відбилося у всіх сферах суспільного життя та позначилося на складі та становищі населення України. Склад як сільських, так і міських мешканців зазнав значних змін. їх

розгляд протягом 20-х та початку 30-х рр., коли з'являються вагомі соціальні результати політики так званого «Великого перелому», вважається доцільним з огляду на зміни курсу партії та уряду. Вказаних рамок при дослідженні міського населення України рекомендує дотримуватися Д. Гринь, мотивуючи тим, що періодизація 1923-1931 та 1931-1939 рр. дозволяє виявити стійкі динамічні тенденції, які впливали на загальний і на регіональний розвиток народонаселення¹.

Потреба отримання достовірної інформації про хід соціальних процесів у всіх регіонах України визначає підвищену увагу до історичної ретроспективи та особливостей розвитку різних місцевостей. Цікаво простежити перебіг соціальних змін на прикладі міст Поділля. Воно історично характеризувалося найбільшою в Україні густотою розташування міських поселень серед сільських, великою кількістю міських поселень містечкового типу². Ще до революції міста Поділля мали певний потенціал для подальшого зростання, чому сприяли промисловий розвиток та торгівля. Розгляд економічного стану Поділля у десятиріччя, що передувало досліджуваному періоду, свідчить, що цей регіон ще до Першої світової війни вирізнявся від інших, суто сільськогосподарських зон, розвинутою переробною промисловістю, головним чином харчовою. Провідну роль відігравала цукрова промисловість, друге місце посідала спиртова, за нею за значенням прямувала борошномельна.³ Ринок робочої сили створювався внаслідок високої густоти сільського населення, частина якого шукала додаткових заробітків. Так, дві третини селянських дворів Вінницького повіту не могли прогодуватися за рахунок своєї землі, а тому працювали на розташованих поблизу підприємствах.⁴

Таким чином, створювався ринок робочої сили, яка могла знайти застосування на промислових підприємствах. У зв'язку з тим, що провідну роль на Поділлі відігравала цукрова промисловість, то вона найбільше притягувала робочу силу з селянства. Такі підприємства, як правило, знаходились за межами міст, а їх робітники були сезонними. Потенціал міських підприємств був представлений, насамперед, Вінницькими підприємствами, що працювали ще з дореволюційного часу - заводами «Молот», насінневим, суперфосфатним, взуттєвою фабрикою «Яструб». У Проскуріві - чавуноливарним та механічним, пивоварним, цегельним заводами. У всіх містах Поділля розташовувалися підприємства переробної промисловості, існувало робітництво, що поступово природно зростало.⁵ Залізничний транспорт Поділля, густина якого була більшою, ніж в інших губерніях Росії на початку ХХ ст., сприяв розвитку оптової торгівлі та поступовому природному зростанню міст. Але й тут треба відзначити колоніальний характер політики російської влади, яка була більше стурбована отриманням прибутків, ніж сприянням розвитку міст. Своєрідність населення подільських міст та усїєї губернії надає також поліетнічний характер - воно нараховувало близько 15 етногруп, що відрізнялися за кількістю та значенням у житті міст.

Про існуючі перспективи розвитку подільських міст свідчить Приклад м.Вінниці. При перенесенні губернського центру з Кам'янця-Подільського до Вінниці внаслідок військових дій 1914 р. адміністрація відчула неабиякі переваги свого становища та при клопотанні у 1916 р. про залишення у Вінниці вказувала, що місто розвивалося самобутньо та облаштувало собі певні зручності, електричне освітлення, трамваї, водогін... Деякі інші міста Поділля теж вирізнялися подібною економічною специфікою та прагнули мати сучасні елементи міського господарства.

Особливістю Поділля був прикордонний характер губернії. Під час Першої світової війни міста Поділля пережили становище тилкових, потім наслідки революційних подій, радянсько-українську, громадянську та радянсько-польську війни. Все це відбилося на їх становищі: занепало господарство, зменшилась кількість мешканців, які шукали порятунку по селах. Натомість в складі міського населення була присутня значна частка військових. Тільки у Вінниці на 1920 р., за підрахунками автора, знаходилося 4,5 тис. військовослужбовців.⁶

На початок досліджуваного періоду Поділля не відзначалося високим рівнем урбанізації. Переважну кількість всього населення Поділля, що нараховувало у 1920 р. 1437294 чол., складало сільське - 85,8%, а мешканці міст та містечок - 14,2% від загальної кількості.⁷ Три подільські округи: Кам'янецька, Могилівська та Тульчинська мали ступінь урбанізації від 5 до 10% в той час, як загальноукраїнський складав 18,5%.⁸ Але за щільністю населення Поділля у 20-х рр. продовжувало тримати перше місце в Україні.⁹ Густота сільського населення становила 107 чол. на кв.версту. Надзвичайна земельна тіснота штовхала селян на пошуки заробітків.¹⁰ Таким чином створювався ринок робочої сили, яка могла знайти застосування на промислових підприємствах, в тому числі і на міських, потенційно мала сприяти їх розвитку.

Багатий матеріал для аналізу соціального складу міського населення містять переписи населення, зокрема 1923 і 1926 рр., а також деякі матеріали перепису 1920 р. та міського обліку 1931 р., статистика 20-30-х рр. На думку деяких дослідників, зокрема Д.Гриня, матеріали перепису 1923 р. є базовими для 20-х років.¹¹ Спираючись на перераховані джерела, В. Б. Жиромська, Ю. А. Поляков, Ф. Г. Турченко та Н. І. Коцур дійшли висновків, що склад населення радянських міст за родом занять у 20-30-х рр. змінювався. Основними причинами стали масові міграції населення внаслідок політики РКП(б) та КП(б)У. Протягом 20-х рр. більшовицька влада поступово збільшувала кількість пролетаріату у загальній масі населення. Висновки згаданих дослідників підтверджувалися прикладами найбільших індустріальних центрів - Харкова, Катеринослава, міст Донбасу та інших, але лишалися поза увагою міста з меншою кількістю населення.

Розгляд складу населення подільських міст за родом занять дозволить визначити переважні галузі застосування праці, тип міст, використовуючи методологічні підходи В.В.Подгаєцького.¹² Відповідно до цього за об'єкт береться самодіяльне населення окружних міст Поділля. Адміністративний статус міста, особливо у роки відбудови господарства значно впливав на формування соціальної структури міста і, таким чином, багато у чому визначав сфери застосування праці громадян, їх професійний та кваліфікаційний рівні. До того ж під час адміністративно-територіальної реформи в Україні в 1922-1925 рр. статус окружних, як правило, отримували значні центри промисловості і торгівлі. Логічно розглядати всі міста і поселення міського типу за двома групами - окружні та неокружні.¹³

Слідом за Л. Веліховим, В. В. Подгаєцький підкреслює важливість типології міст та рекомендує, спираючись на класифікації В Черкеса¹⁴ та І. К Вологодцева¹⁵, будувати "динамічну типологію" за декількома часовими зрізами.

За постановою ВУЦВК від 7.03.1923 р. "Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії" центрами округів стали: Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Тульчин і Гайсин.¹⁶

Кількість населення у містах Поділля складала на 1920 р. 234 739 осіб, а разом з населенням містечок 372 120 осіб, що було менше, ніж у 1917 р. на 63 622 особи, або на 13%.¹⁷ Враховуючи, що населення міст з 1897 р. по 1917 р. збільшилося на 18%, а з 1917р. по 1920 р. зменшилося на 13%, можна вважати наслідки подій цих років вкрай негативними для мешканців міст. До цього спричинили втрати населення в результаті військових дій російсько-української, громадянської війн, в тому числі «отаманщини», високий рівень смертності, міграції в села внаслідок господарської розрухи та загрози голоду і репресій, епідемій тощо.

На середину 20-х рр. населення Поділля збільшилося вже до 3 097 072 чол., абсолютно зросло і міське. Але із загальної кількості всього населення 89,16% припадало на сільське та 10,84% - на міське населення. Як бачимо, село притягнуло на себе на 3,36% населення більше, а місто відповідно втратило таку ж частку, що фіксує негативні тенденції у процесі урбанізації.¹⁸ Гайсин, Тульчин і Могилів в цей час демонструють природний перехід до містечкових поселень міського типу, а такі містечка, як Брацлав,

Шаргород, Меджибіж, Нова Ушиця та інші поступово розчинялися серед сільської місцевості.¹⁹ Лише м.Вінниця досить стабільно зростало після 1920 р., на початок 30-х рр. з окружних до нього приєднується Кам'янець, але його населення не досягло навіть рівня 1897 р. Інші окружні міста періодично виявляли як тенденцію до зростання, так і до зменшення кількості мешканців. Таким чином, розгляд змін кількості населення окружних міст на тлі загального процесу міського розвитку Поділля свідчить про їх нерівномірність (Див. табл. №1).

За даними обліку людності 15 квітня 1931 р. міське населення зросло на 1,7%, що видається зовсім незначним порівняно з найбільшим рівнем зростання - 75,7% у Гірничому підрайоні (Атремівська, Сталінська та Луганська округи), тим більше, що динаміка змін людності у населених пунктах Поділля лишається нерівномірною. В той час, як у восьми найбільших містах з 28 обстежених кількість мешканців зросла в середньому на 11,4%, в інших вона знизилась в середньому на 9,5% (за підрахунками автора).²⁰ Причини такого явища полягають не у природньому перебігу подій, вони є наслідком політики більшовицької влади, спрямованої на переважний розвиток важкої промисловості, енергетики та видобувної промисловості і обмеженні розвитку інших галузей народного господарства. Внаслідок цього економічний потенціал Подільської губернії не був використаний повною мірою, а розвиток міст загальмувався.

Стан міського населення протягом 20-х рр. лишався складним. На початку 1920 р. міста Поділля відчули наслідки порушення нормальних ринкових відносин між містом та селом, яке втратило зацікавленість у розширенні свого господарства та значно зменшило його продуктивність. Хліб та худоба частково відправлялись за кордон, на оплату контрабандних товарів.²¹ Нестача продовольства та палива у містах доповнювалась відсутністю чистої води та епідеміями інфекційних хвороб. Міста були забруднені. У Вінниці в першій половині 20-х р. були занедбані водогінна та каналізаційна мережі. Низька заробітня плата міських мешканців, високий рівень інфляції робили життя дуже важким.

НЕП змінює орієнтацію місцевого керівництва, воно переходить від адміністративних методів ведення господарства до ринкових. Під час відбудови господарства відбувалося поступове відновлення фабрично-заводської промисловості, розвивалися галузі, пов'язані з дрібнотоварним виробництвом. Ці чинники впливали на соціальне обличчя міста, збільшуючи кількість мешканців, що працювали у кустарно-ремісничій промисловості, дрібній торгівлі. За нової організації виробництва збільшується попит на кваліфікованих спеціалістів, що повертаються з сіл. Ще одним напрямком впливу НЕПу на соціальну структуру міста став перерозподіл міського населення за галузями застосування праці.

Аналізуючи галузеву структуру зайнятості населення Вінниці за результатами Всесоюзного міського перепису 1923 р., відзначаємо, що 41,68% були самодіяльним населенням. Якщо прийняти його за 100%, то найбільша частка - 37,98% працювали на державній службі, а друга за кількістю група - 19,47% - у сільському господарстві.²² Всі інші групи були малочисельними. Частка робітників становила 5,29%. Отже, за типологією В.В.Подгаєцького, Вінниця належала до міст адміністративно-сільськогосподарського типу.

Кам'янець мав 36,39% самодіяльного населення, яке розподілялося таким чином: 27,07% - на державній службі, 20,64% - у кустарно-ремісничій промисловості, 12,7% - у сільському господарстві, 9,6% - у торгівлі, 23,86% - в інших галузях, пов'язаних з приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю. Робітництво становило лише 1,79%. Віднесений В.В.Подгаєцьким до дрібнотоварно-торгового типу, Кам'янець все ж має риси і адміністративно-ремісничого типу.

У Могилеві самодіяльне населення складало найменшу частку серед інших міст Поділля - 31,38%. Якщо прийняти кількість самодіяльного населення за 100%, то 42,89% його були зайняті у кустарно-ремісничій промисловості, що надає цьому місту

унікального характеру. Доля робітників складала 2,09%.

Проскурів та Тульчин мали відповідно 37,03% та 32,89% самодіяльного населення, з якого більше 20% знаходилося на державній службі, а 30,27% та 42,34% були зайняті в кустарно-ремісничій промисловості. Таким чином, можна зробити висновок про адміністративно-ремісничий характер вказаних міст (можливо, навіть краще назвати їх ремісничо-адміністративними). Робітництво і тут становило дуже малу частку самодіяльного населення - відповідно 4,29% та 0,38%.

Отже, окружне місто Поділля початку 20-х рр. було насамперед адміністративним центром, серед галузей праці в якому переважали пов'язані з приватною власністю та ініціативою.

НЕП стимулює розвиток товарно-грошового обігу у містах, поступово поживляє ринкові відносини між сільським та міським населенням.

Одним з наслідків нової економічної політики стало пом'якшення ставлення влади до таких категорій населення як великі і дрібні власники і торгівці. З початком НЕПу зупинилося скорочення чисельності дрібної буржуазії, яка раніше у зв'язку з післявоєнною розрухою залишала міста і разом з мігруючим пролетаріатом посилювала аграрне перенаселення села.²³

На 1926 р., порівняно з 1923 р., за підрахунками автора, у всіх окружних містах збільшилася кількість самодіяльного населення в середньому на 10,25%. Отже, більша маса населення вже була спроможна існувати від певного джерела доходів. Водночас зменшилася частка самодіяльного населення, зайнятого на державній службі, в середньому на 15,4%.²⁴ Натомість спостерігається зростання кількості населення, зареєстрованого в графі «Інші самодіяльні», до якої найбільшою групою входили члени родин, що допомагали голові родини у сільському господарстві, торгівлі, кустарно-ремісничій промисловості, а також рантє, що в основному жили за рахунок здачі помешкань. До «Інших самодіяльних» також належать невелика група осіб вільних професій (лікарів та вчителів, що заробляли приватними послугами), пенсіонери, утриманці дитячих будинків, учні-стипендіати, декласоване населення, тимчасово безробітні та військовослужбовці.²⁵ Привертає увагу зростання вказаної групи в середньому на 23,66%, порівняно з 1923 р. По містах воно розподіляється таким чином: Вінниця - з 11,17% до 41,3% (+30,13%), Кам'янець - з 23,86% до 34,2% (+10,34%), Могилів - з 5,67% до 30,4% (+24,73%), Проскурів - з 9,53% до 43,2% (+ 33,67%), Тульчин - з 9,38% до 28,8% (+19,42%). В усіх містах група «Інші самодіяльні» є найбільшою. Змінюється соціальна структура подільського міста: воно стає дрібнотоварно-торговим. Також помітне падіння ролі кустарно-ремісничої промисловості як у Могилеві, що втрачає таким чином свою унікальність, так і у Вінниці, Кам'янці, Проскурові і Тульчині (відповідно на 28,19% , на 8,31%, на 7,94%, на 17,17% і на 21,44% - в середньому на 16,61%).

Зміни у складі населення подільських окружних міст зафіксовані міським обліком 1931 р. Так у Вінниці з 60 018 осіб населення вважалися самодіяльними 28 354 осіб чи майже 43%.² Це більше від 1926 р. на 1,32%. У Могилеві вказана цифра зросла ще більше - на 12,52%, у Проскурові - на 4,36%.²⁷ Найбільша частка самодіяльного населення Вінниці - 9457 осіб чи приблизно 33% припадає на робітників, причому 5950 осіб працюють у фабрично-заводській промисловості, а лише 459 - у кустарно-ремісничій (відповідно 62% та 4,8% від кількості робітників). З деякими варіаціями ця пропорція спостерігається і в інших окружних містах.

Група службовців у Вінниці нараховує 5451 осіб, що складає 19% від загальної кількості самодіяльного населення. У Могилеві ця група складає 18,59%, а в Проскурові - 21,68%. Досить численну групу складають "трудові непролетарські групи" - 4152 осіб (14,6%), до яких входять трудящі, що не використовують найманої праці.

Група «Інші самодіяльні», що складалася з утриманців дитячих будинків, хворих по лікарнях, декласованої людності (жебраків, безпритульних та інших), має тенденцію до

зникнення - по Вінниці вона нараховує лише 29 осіб.

Таким чином, враховуючи переважну чисельність робітників та службовців, виділяємо ще один тип міст - умовно назвемо його робітничо-адміністративним. Досить великий відсоток зайнятих у кустарно-ремісничій промисловості заважає назвати ці міста фабрично-заводськими, але до III типу (адміністративного з розвинутою кустарно-ремісничою промисловістю) їх віднести вже не можна. Це, так би мовити, той перехідний тип, що передує фабрично-заводському місту і представлений якраз окрешніми містами Поділля.

Повертаючись до підсумків міського обліку 1931 р., відзначимо, що ним було зафіксовано момент, коли відбудовані промислові об'єкти надавали робочі місця, а на промислових новобудовах було задіяно велику кількість робочих рук. Так, на Вінницькому заводі «Молот» у жовтні 1924 р. працювало 68 робітників, у жовтні 1925 р. - 102, у '1928 р. - 190, а на 1932 р. вже 500 робітників.²⁸ На швейній фабриці у 1928 р. працювало 268 чол., а у 1932 р. вона надавала роботу понад 1 500 робітникам. На 1932 р. у Вінниці нараховувалося 15 000 робітників. Реконструювалися завод «Молот», цегельні, кондфабрика, хлібзавод, м'ясокомбінат, цвяхзавод та інші підприємства як у Вінниці, так і в інших містах Поділля.

Зростання чисельності робітників було результатом соціальної політики влади, що намагалася таким чином збільшити соціальну базу підтримки свого режиму. У доповіді на VIII Подільській губернській партійній конференції у липні 1922 р. вказувалося, що Подільська організація КП(б)У є організацією немісцевого походження.²⁹ Переважна частина її сформувалася за рахунок демобілізованих червоноармійців тих військових частин, що приходили «будувати радянську владу», залишаючи своїх товаришів. Таким чином, підкреслюється у доповіді, немає нічого дивного у тому, що подільська комуністична організація має більш ніж 50% робітників у своєму складі, хоча повинна була б бути селянською.³⁰ Враховуючи, що на підтримку селянства більшовики не могли розраховувати, їм доводилося зміцнювати місцевий пролетаріат. Ще з початку 20-х рр. постановою Ради праці та оборони РРФСР від 28 лютого 1921 р. «Про поліпшення постачання робітників» їм гарантувалися пільги. Це відбувалося саме тоді, коли на Півдні України панував голод 1921-1923 рр., а інші регіони забезпечували голодуючих Поволжя. Вилучення у селянства хліба створювало матеріальну основу для проведення внутрішньої політики більшовиків, в тому числі і соціальних перетворень. X з'їзд РКП(б) (8-16 березня 1921 р.) дав настанову на припинення декласування робітничого класу, на зібрання та зміцнення його сил.

На Поділлі вказівки центру були враховані у протоколі засідання пленуму губкому КП(б)У з представниками повітових парткомів та виконкомів 2-3 вересня 1921 р. У доповіді секретаря губкому Шафранського з питання «Чергові завдання партії на Поділлі у зв'язку з новою економічною політикою» відзначалося, що незважаючи на нечисленність та декласованість пролетаріату Поділля, він має бути збережений та стати підпорою партії.³¹ Була підвищена зарплата робітникам, скасована зрівнялівка, встановлена залежність між продуктивністю праці та її оплатою. Натуральне преміювання поступово переводилося в суто грошове. Соціальний статус робітників зростає.

У січні 1921 р. РНК видає декрет про скасування плати робітників та службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електроенергією та лазнями, про соціальне забезпечення. Навесні приймається постанова Ради праці та оборони («СТО») про забезпечення робітників взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку/² У той же час влада примушує селянство віддавати хліб у вигляді продподатку, вилучає у населення вироби з дорогоцінних металів, спустошує церкви та монастирі. Триває великий перерозподіл цінностей.

Декретом РНК РРФСР навесні 1921 р. «Про заходи поліпшення житлових умов трудящих та про заходи боротьби із руйнуванням житла» було констатовано критичний стан житлових будівель та катастрофічну нестачу міських помешкань.¹³ На Поділлі, як у

прикордонному районі, де була зосереджена велика маса військ, це становище загострювалось потребою надання житлової площі демобілізованим червоноармійцям.

Протягом 20-х рр. перевагою при наданні житла користувалися робітники, члени профспілок та військові службовці. Так, наприклад, відбувалося у Вінниці за розпорядженням міської ради у 1925 р.³⁴ Продовжується практика створення комунальних квартир, виселення представників тих соціальних верств населення, що вважалися ворожими існуючій владі. Так, у постанові за доповіддю голови правління житлоспілки т.Литвинова Президія Вінницької міської ради вирішує проводити подальшу пролетаризацію правлінь житлових кооперативів, а також, рахуючись з наявністю житлової кризи, провести кампанію ущільнення та виселення нетрудового населення.³⁵ Наступ на «соціально ворожі» групи триває у різних напрямках. Так, у звіті Вінницької міськради у 1928 р. було відзначено, що кількість приватних торгових підприємств зменшилася до 505. За недотримання цін притягнуто до карної відповідальності 10 приватників.³⁶ Кількість «господарів» у подільських окружних містах у 1926 р. зменшується на 1,8% від 1923 р. За даними Ф. Г. Турченка у 1926/27 рр. у містах України кількість торгових установ капіталістичного типу нараховувала 61,3 тис., а на весну 1930 р. їх було лише 3,3 тис, тобто майже в 19 разів менше.³⁷ У 30-х рр. буржуазія поступово зникає.

Заходи уряду по відновленню промисловості, її концентрації, реорганізації управління нею та переведення державної промисловості на госпрозрахунок вилилися у серію оргнаборів робітників на біржах праці та безпосередньо на підприємствах. В першу чергу враховувалися спеціальність, кваліфікація робітника, наявність трудового стажу тощо. Тут ставали у нагоді колишні робітники, що поверталися із сіл, збільшуючи населення міст. Зрозуміло, що найшвидше зростають найбільші міста та промислові центри. Як зазначає Д. Гринь, впродовж 1930 р. при подальшому збільшенні городян сільське населення України зменшувалося.³⁸ Подільське населення не змогло витримати наслідків політики партії на селі. Насильницька колективізація, так зване «розкуркулювання» знищували селянство, перетворювали його у сільськогосподарський пролетаріат, позбавлений засобів виробництва. Маса сільського населення, налякані терором, кидали домівки та тікали у багатонаселені міста. Селяни поповнювали лави низькокваліфікованих робітників, соціально стояли нижче від професійного пролетаріату, створюючи ринок дешевої робітничої сили. Ще 1924 р. відомий дослідник соціально-демографічних процесів у радянських містах А. Хоменко відзначав, що ранкові потяги на Київ, Харків, Одесу, Катеринослав та інші міста, як правило, переповнені селянами передміст і сіл, які вже пролетарізувалися.³⁹ Згаданим автором прогнозувалося поширення вказаного процесу. А цифри перепису населення України 1931 р. вже реєструють зростання багатонаселених міст України, що підтверджує прогноз А. Хоменка.

На Поділлі саме в цей час зменшується кількість населення майже всіх міст, що дозволяє зробити припущення, що населення Поділля, зокрема міське, досить активно розселялося по великих містах та промислових центрах України на початку 30-х рр., тобто становило джерело імміграції населення.

На основі досліджуваного матеріалу можна зробити висновок про те, що у соціальному складі міст Поділля за родом занять у 20-х - на поч. 30-х рр. відбуваються зміни. Вони тривають на тлі диспропорційної радянської індустріалізації та мають наслідком порушення процесів урбанізації Подільського регіону. Соціальний склад населення окружних міст Поділля за родом занять визначає характеристику міст. Якщо на початку 1920 р. окружні міста були насамперед адміністративними центрами, то на середину 20-х вони вже мають виразний дрібнотоварно-торговий характер, а на початку 30-х виявляють тенденцію стати осередками робітництва.

Протягом 20-х рр. поступово зростає кількість самодіяльного населення міст. У той же час підвищується соціальний статус робітництва, до якого з інших верств перетікають великі маси населення. Загальна пролетаризація суспільства супроводжується

зникненням цілих груп населення, так званих нетрудових: буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень, що користувалися найманою працею. Відбувається декласування певних груп населення.

Таблиця 1

Зміни кількості населення окружних міст Поділля

Місто	1897 р.	1917р.	1920 р.	1923 р.	1926 р.	1931 р.
Вінниця	30 563	45 034	37 962	51 315	57 990	60 018
Гайсин	10474	13509	11 670	13 717	15 330	12 246
Кам'янець-Под.	35 934	32 786	26 628	29 533	32 051	33 481
Могилів-Под.	22 315	27 086	20 517	19613	22 993	20 921
Проскурів	22856	22153	18 565	21 880	31 989	27 304
Тульчин	11000	15397	12 016	11 701	17391	13 485

Таблиця № 1 складена на основі таких джерел: Всероссийская перепись населения 1926 г. Т.ХІІ. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон.-М., 1928. С.7-8.; Население Украины по данным переписи 1920 г.// Статистика Украины.-Харьков, 1923.№ 28. Серия I. Демография. Т. I. Вып. 11. С.9 - 10.; Населення в містах України. (За даними Всесоюзного міського перепису 15.03.1923.) // Статистика України. Харків, 1925. Том II. Серія I. Демографія. Вип. № 77. С. 124.; Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Харків, 1933. С. XXXIII.); Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Винница, 1922. Апрель - сентябрь. С. 7.)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Гринь Д. Урбанізаційні процеси в Україні у 1920-1930 рр.// Сіверян.літопис (Чернігів).- 2000 - №1.-С.139;
- Вологодцев И К. Особенности развития городов Украины.//Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов.-Харьков,1930.- Вып.1.-С.156;
- Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці ХІХ - почато' ХХ століття.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип.ІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць (За заг. ред. проф. П.С.Григорчука).-Вінниця, 2000.-С.57;
- Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905-1911 гг.-К.,1910.-С. 14;
- Хозяйственное строительство Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому' Экономическому совету .-Винница. 1922.- С.72. 77. 79. 81, 84. 115;
- Населеніс Украины по данным переписи 1920 г.//Статистика Украины.- Харьков.1923. - №28.Серія I. Демографія. Т.І. Вып.11.-С.49.;
- Бюллетень Подольского губернского статистического бюро.-№2(25).-1924.-С.6;
- Население Украины поданным переписи 1920г. Вказана праця.- С.48;
- Вологодцев И. К.Вказана праця.- С.156;
- Населені місця Поділля.//ЦСУ України. Подільське губернське статистичне бюро.-Вінниця,1925.-С.ХХІІ;
- Бюллетень Подольского губернского статистического бюро.//Центральное Статистическое Управление Украины. - Винница.1924. - №4. - С.27;
- Гринь Д. Вказана праця.- С.139-144;
- Подгаецкий В.В.Указ. соч.- С.4;
- Подгаецкий В.В.Указ. соч.- С. 13;
- Черкес В. Очерк развития городов в капиталистическом хозяйстве.// Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов. - Харьков.,1930. - Вып.1.- С.32-33;
- Вологодцев Й.К. Вказана праця. - С. 184;
- Населення в містах України (За даними Всесоюзного міського перепису15.03.1923.) Статистика України. Том II. Серія I. Демографія. Вип.№ 77.-С. 124-125;
- Хозяйственное строительство Подолии. Вказана праця.-С.2. 6;
- Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р.//Статистика України. №96. Т.І.Вип. I.- Харків: ЦСУ УСРР, 1927.-С.ХІІ-ХІІІ;
- Населені місця Поділля.Вказана праця.-С.VII, XXV;
- Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року.- Харків:»Народне господарство та облік», 1933.-С.ХХІІ-ХХХV;
- Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).-Ф.П-1.-Оп.1а.-Спр.9.-Арк.35.; Там само.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.12;
- Подгасцкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников (на материалах Украинской ССР в годы НЕПа.). - Днепропетровск, 1990.-С.36-38;
- Изменения социальной структуры советского общества, октябрь 1917-1920. - М.,1976.-С.262;
- В.В.Подгаецкий. Количественные методы в исследовании массовых источников (на материалах Украинской ССР в годы НЕПа.).-Днепропетровск, 1990.-С.83-85;
- Подгаецкий

В.В. Города Украины в годы НЭПа. Вказана праця.- С.53-54; 26. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Вказана праця.- С.32-33; 27. Там само. С.34-39; 28. Промышленные заведения Подолии.// Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. 1925. №1(28).-Вінниця. 1925. С. VII, 4.; Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа.//ЦСУ України.-ХарківЛ 926.-С.27-30; Вінниця. Историчний нарис.-Вінниця, 1964. С:211; Білик Д. Більшовицька п'ятилітка змінює лице Вінниці.//Ленінський шлях.-1932.-1 січня.-С.3; 29. ДАВО.-Ф.П-1-Оп.1а.-Спр.23.-Арк.54; 30. Там само; 31. ДАВО.-ФП-1.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.9; 32. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины.(Далі - СУ) -1921 6.-С.47.;№ 8.-С.53.;№32.-С.175; 33. Декрет РНК від 23 травня 1921 р.//СУ.-1921.-№ 49.-С. 253; 34. ДАВО.-Ф.Р-151.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.36; 35. ДАВО.-Ф.Р-151.-Оп. 1.-Спр.3.-Арк.21; 36. Стан господарського і культурного життя міста.//Робітнича газета.-1928.-16 вересня.-С.3; 37. Турченко Ф.Г. Вказана п'яця. -С.17, 23; 38. Гринь Д. Вказ. праця.С. 141; 39. Червоний шлях.-1924.- № 7.- С. 173; 40. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року.- С.Х..

О.М.Галамай

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПОДІЛЛІ

В історії України ХХ століття мали місце атеїстичні ідеї і норми оцінки релігійного життя, нав'язані більшовицько-радянською системою. Радянська атеїстична держава знищувала не лише релігійні споруди, а й релігійний дух народу, намагаючись стерти в душах людей саму згадку про Бога (або ж підкорити її власним інтересам).

Початок цьому процесу на Україні поклав Декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", прийнятий 22 січня 1919 року. Нова радянська держава прагнула відігравати ту роль, яка відводилася раніше церкві, тому з перших її кроків почалась руйнація церкви як суспільного інституту. Особливо боляче це відбувалось на Поділлі.

Як і на всій території радянської України, на Поділлі першим кроком нової влади щодо церкви стало позбавлення її права вести будь-яку діяльність, тобто права юридичної особи. Так, ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави при Проскурівському повітовому відділі видала наказ такого змісту: "...усім церковним релігійним общинам, організаціям, а також служителям культу всіх віросповідань у місті Проскуріві протягом трьох днів, а в Проскурівському повіті протягом двох тижнів, здати в ліквідаційну комісію печатки, штампи та бланки, причому винні у нездачі, а також ті, що продовжуватимуть користуватися даними предметами, будуть притягнуті до суворої кримінальної відповідальності."¹

Відбираючи одні права, радянська влада надавала інші. Зокрема парафіянам надавалося право оренди церковних об'єктів поклоніння для відправлення культів. Однак відтепер місцеві Ради отримали можливість використовувати церкви і для інших цілей - для проведення концертів, зібрань та демонстрацій кінофільмів. Про це зокрема свідчить лист до Вінницького окружного партійного комітету: "Комісія по закриттю церкви в с. Гуменному Вороновицького району з нагоди вчистого відкриття клубу в колишньому церковному приміщенні просить делегувати представника від ОПК..."²

Слід зауважити, що згідно з ст. 39 інструкції від 10 листопада 1920р. у користування віруючим за договором передавались не лише культові споруди, а й церковне майно, яке вважалося власністю Української Соціалістичної Радянської Республіки. Але й цього виявилось замало. Однією із зручних нагод, яку використала радянська влада, щоб позбавити церкву матеріальної бази та багатства, акумульованого століттями, став голод 1921-1923 років.

23 січня 1922р. всім губернським відділам управління був направлений циркуляр НКВС про видачу місцевими виконкомами обов'язкових постанов "про надання у трьох примірниках особам, у фактичному володінні яких знаходиться храм та інше церковне майно, інвентарного опису майна..."³ Опис мав бути складений таким чином, щоб легко можна було бачити, які предмети мають історико-художнє значення, які матеріальну цінність, з якого металу зроблені, їх розмір, вага, вартість.⁴ А вже 8 березня 1922р.